

THE TIME LABYRINTH IN MIRCEA ELIADE'S SHORT-STORIES

*Mihaela-Alina Chiribău-Albu**PhD., "Ferdinand I" National College, Bacău*

*Abstract: The paper **The Time Labyrinth in Mircea Eliade's Short-stories** reveals different techniques whereby time becomes a real labyrinth in Eliade's short-stories: the relationship amnesia-anamnesis, rejuvenation, the time paradox. If chronological time is an illusion, then the only certainty is the interior, subjective duration, experiencing the events in a personal way. The therapy against the historical time, the "terror" upon conscience takes different shapes when evading from it through different techniques, such as illumination.*

Keywords: amnesia, anamnesis, rejuvenation, labyrinth, time

Lucrarea „*Labirintul temporal în nuvelistica lui Mircea Eliade*” pune în lumină faptul că scriitorul Mircea Eliade este, prin nuvelele sale, un creator de labirinturi literare, ca reflex al capacității ființei umane de a traversa nenumărate „încercări labirintice”. Chiar dacă labirintul nu este numit direct în textele sale ficționale, cum se întâmplă, de exemplu, în creația lui Jorge Luis Borges, acesta se dezvăluie treptat și se constituie într-o **imagine-arhetip**¹ sau într-un **sentiment-arhetip** care inundă întregul text. Labirintul devine o structură ce organizează materialul literar și pe care cititorul o descoperă pe măsură ce înaintează în lectura sau re-lectura creațiilor eliadești. Lectorul își creează propriul labirint mental în încercarea de a găsi cea mai potrivită cale către „centrul” operei, către înțelesul/înțelesurile ce îl poate/pot conduce spre propria centralitate: „Pe plan psihologic, labirintul concentrează căutarea centrului spiritual, această căutare fiind legată de rătăcirii și riscuri; ieșirea din labirint ar reprezenta învierea spirituală”².

„*Ce ne facem cu Timpul?*” este obsedanta întrebare, din nuvela *Tinerețe fără de tinerețe*, care camuflează și dezvăluie concomitent eterna nedumerire a ființei umane în fața timpului. O întrebare ce exprimă ambiguitatea supremă a ființei umane și care sugerează că timpul a devenit o măsură a realizărilor și activităților umane în genere. Omul modern nu se

¹ Adrian Marino, în *Hermeneutica lui Mircea Eliade* (Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1990, cap. „Cercul hermeneutic”, subcapitolul „Tipologia sacrului”, pp. 161–200), consideră că scriitorul este preocupat excesiv de ideea de *tip*, *arhetip*, *pattern* spiritual, toate acestea concepute drept „permanențe spirituale și ontologice”, a căror realitate este deopotrivă obiectivă, previzibilă și surprinzătoare. Scriitorul însuși a recunoscut în necesitatea de a identifica individul (istoric) cu un arhetip întoarcerea la filonul gândirii arhaice, populare.

² Grațiela Benga, *Traversarea cercului – Centralitate, inițiere, mit în opera lui Mircea Eliade*, Timișoara, Editura Hestia, 2006, p. 10.

mai salvează pe tărâmurile transcendente, ci luând în stăpânire timpul, organizându-l cât mai bine, convertindu-l într-o „lampă fermecată” în mâinile sale, cu ajutorul căreia poate reactiva sacrul din lume, scenarii *ab initio* ce constituiau tiparul vieții, dar mai ales poate lumina „nodurile și semnele” sub care sacrul se camuflează în profan.

Labirintul temporal este susținut în nuvele eliadești prin mai multe tehnici. Una dintre ele – **jocul amnezic-anamneză** – apare în mai multe texte. În creația lui Mircea Eliade, conceptul de anamneză presupune o reactualizare a timpului primordial în diverse planuri ale existenței umane. Anamneza proiectează omul în afara timpului istoric și înseamnă o revalorizare a timpului; ea echivalează cu descoperirea unui principiu transcendent în interiorul sinelui, iar această revelație constituie elementul central: „adevărurile ultime sunt în posesia noastră, avem nevoie de un loc să le revelăm. Cel care se întoarce ca să moară **acasă** e în posesia acestui adevăr unic, nevindecabil”³. Amnezia înseamnă scufundare în uitare și este urmată de anamneză, declanșată prin gesturile sau cuvintele unui mesager. Procesul amnezic-anamneză simbolizează drumul spre centru, reîntoarcerea la sine, la originile individuale și prin acestea – recunoașterea rădăcinilor celeste ale ființei. Majoritatea personajelor eliadești trec printr-un șoc amnezic care le facilitează intrarea în timpul universal, regăsirea unui trecut anulat, amânarea unei experiențe decisive. În *Tinerete fără de tinerețe*, amnezia trebuie asociată cu detașarea de trecut, iar albumul de familie pe care Dominic Matei, personajul principal, îl răsfoiește cu prilejul centenarului joacă rolul mesagerului care îi aduce aminte de condiția vieții profane.

Dominic „uită” pentru o vreme locurile natale, circumscrise astfel amneziei, și intră pe tărâmul anamnezic, într-o manieră diferită față de personajul din basmul popular care l-a inspirat pe Mircea Eliade: pe drumul de întoarcere în cazul eroului din basm care recuperează vârstele omenirii ce se scurseseră de la intrarea lui în tărâmul „tinereții fără bătrânețe”; în timpul evadării de sub „teroarea istoriei”, când personajul eliadesc, aflat în pericolul de a fi prins de Gestapo, recuperează/anticipază singur sau cu ajutorul Veronicăi treptele umanității pre-istorice sau post-istorice.

Interesant este modul în care scriitorul gândește jocul anamneză – amnezic în acest text. Anamneza este orientată atât pe axa trecutului, cât și ca proiecție în viitor. Semnificativ este faptul că anamneza lui Dominic Matei este provocată de un fulger, în noaptea de Înviere, ceea ce îi conferă dimensiuni mitice, deoarece presupune moarte inițiativă și resurrecție, prin analogie cu arhetipul christic, deci **iluminare**. Consecința este clarviziunea în viitor: „*principala caracteristică a noii umanități va fi structura vieții psihomentele: tot ce fusese cândva gândit sau înfăptuit de oameni, exprimat oral sau în scris, era recuperat printr-un anumit exercițiu de concentrare*” și în existența celorlalți: „*cred că ghicesc ce s-a întâmplat. Când s-a dezlănțuit furtuna, se aflau, foarte probabil, acolo unde [...]*”.

Lectorului i se oferă prilejul unui itinerar problematizant prin gândirea și din perspectiva omului contemporan, prin intermediul anamnezic ce se constituie astfel într-o hierofanie, a cărei revelare presupune întotdeauna recunoașterea unor manifestări anterioare ale sacrului, fiind ea însăși un proces de resurrecție a memoriei mitice.

Anamneza mitică îmbracă în nuvelă forma anamnezic culturale, Dominic Matei reactivând gradual diferite straturi ale memoriei individuale (limbile învățate în anumite perioade ale vieții: „*se trezise că posedă limba chineză așa cum n-o cunoscuse niciodată*”) sau colective (devine cunoscător al limbii albaneze, deși nu citise nici prefața gramaticii pe care o avea în bibliotecă). Hypermnezia este consecința **întineririi**, o altă formă pe care temporalitatea o îmbracă în nuvelă, ivită după ce profesorul din Piatra-Neamț a fost lovit de un fulger.

În general, **întinerirea** este un simbol al renașterii, având sensul unei morți urmată de reînviere sau regenerare: „întinerirea miraculoasă presupune întoarcerea la condiția paradiziacă,

³ Adrian Alui Gheorghe, *Tinerete fără bătrânețe și sentimentul tragic al timpului*, Piatra-Neamț, Editura Conta, 2004, p. 92.

sau intuirea ieșirii din lumea infernală; reluarea unor gesturi arhetipale, existența ancorată în miezul vieții generale și ignorarea timpului conferă ființei o nouă viață, total diferită de cea de până atunci”⁴. **Întinerirea** este semnul celor care își pun întrebări sau al celor care găsesc drumul spre centru, spre paradisul pierdut: elixirul, fulgerul, meditația sau concentrarea deschid calea eliberării totale sau parțiale din corsetul existenței efemere. Dumitru (*O fotografie veche de 14 ani*) declanșează întinerirea Theclei pentru că, prin doctorul Martin, îi așază imaginea într-un centru, Biserica Mântuirii; trăind cu regretul de a nu o fi cunoscut pe Thecla așa cum o arată fotografia, tânără, el regenerează lumea pentru că are această dorință înrădăcinată în sine. Marina (*Incognito la Buchenwald*) întinerește în clipa morții lui Ieronim. Frusinel (*Les trois Grâces*) întinerește timp de șase luni datorită unui elixir, apoi în cealaltă jumătate a anului este bătrână. Viața ei se desfășoară sub reflexul existenței adamice, când omul deținea secretul regenerării periodice și deci al tinereții fără bătrânețe, dar și sub efectele timpului istoric, declanșat după comiterea păcatului originar.

Dominic Matei, din *Tinerețe fără de tinerețe*, lovit de un fulger în noaptea Învierii, devine contemporan cu Învierea lui Christos, transcende durată profană și se plasează într-un prezent etern. Dar el rămâne totodată și în istorie, deși întinerește și dobândește viziunea generală asupra acesteia, sfîndînd legile temporale; revenirea în temporalitatea părăsită inițial reprezintă întoarcerea acasă și în timpul individual, pentru a trăi experiența morții sale. Asemenea lui Făt-Frumos, din *Tinerețe fără bătrânețe și viață fără de moarte*, personajul eliadesc se înalță în eternitate și recade în durată cu toate consecințele sale: îmbătrânire, diminuarea memoriei și moarte. Revenit în orașul natal în anul 1968, își regăsește starea de dinainte de renaștere, din anul 1938, căci pentru prietenii săi nu trecuseră decât câteva luni. Întreaga experiență nu durează decât un ciclu: de la Paște până la Crăciun, dar acest lucru nu este valabil decât pentru istoria lui; pentru lumea anului 1968, el îmbătrânește brusc și moare, neștiut de nimeni.

Doina Ruști susține că mitul *tinereții fără bătrânețe și al vieții fără de moarte* ilustrează modul particular al românilor de a-și manifesta nesupunerea față de timp: „Tinerețea veșnică simbolizează refuzul ființei de a intra sub apăsarea istoriei și de a exista între limite; dacă în mentalitățile altor popoare accesul la nemurire este determinat de trecerea unor probe eroice și spirituale, în viziune românească nu există decât o cale: refuzul de a coborî în timpul fragmentar; de aceea prințul nu vrea să se ivească, să prindă ființă în lumea profană, iar cel care nu vrea să se nască pentru a îmbătrâni, respinge evoluția și mersul timpului; nu spre tinerețea ca stare de grație aspiră prințul, ci spre armonia raiului”⁵.

Virtuțile mnemnotice și existențiale ale personajului se glisează pe un timp istoric anticipat – dacă ne raportăm la cadrul temporal la care se revine în finalul nuvelei (anul 1938) – timp în care personajul se mișcă în diferite spații de-a lungul Europei și participă la diferite dezbateri filozofice, științifice, politice, în sens larg – de natură existențială.

Majoritatea dezbaterilor, a speculațiilor sau asociațiilor care decurg din ele au ca punct de plecare chiar transformarea lui Dominic, problematizându-se aspecte ale istoriei sau ale sistemelor de gândire din secolul al XX-lea, aluzia de subtext vizând riscul și implicațiile eschatologice ale unora dintre ele: electrocutarea propusă de oamenii de știință fasciști pentru a produce o mutație radicală a speciei umane.

Dacă în basmul lui Petre Ispirescu *tinerețea fără bătrânețe și viața fără de moarte* reprezintă un **loc** și nu un reper temporal, în nuvela lui Mircea Eliade, personajul posedă atributele nemuririi atâta timp cât nu se lasă subjugat de un anumit loc, peregrinarea lui prin labirintul spațial echivalând cu luarea în posesie a timpului. **Locul** echivalează pentru

⁴ Doina Ruști, *Ieșirea din timpul individual în viziunea lui Mircea Eliade*, în „Viața românească”, București, 2001, iulie-august, nr. 7 – 8, p. 163.

⁵ *Ibidem*.

personajul eliadesc cu timpul istoric, cu amnezia, uitarea și moartea. Considerat de către prieteni amnezic, el revine în locul natal datorită unei epifanii: al treilea tradafir așezat simbolic în albumul de familie, „*un tradafir proaspăt cules, mov, așa cum nu mai văzuse decât o singură dată până atunci, îl întâmpină în mijlocul paginii. Îl luă în mână fericit. Nu credea că un singur tradafir poate îmbălsăma o cameră întreagă. Șovăi mult timp. Apoi îl așează lângă el, pe marginea fotoliului și-și opri privirea asupra primei fotografii. Era palidă, decolorată, aburită, dar recunoscuse fără greutate casa părintească din Piatra-Neamț*“. Orașul natal din nuvelă – respectiv casa părintească din basm – dobândește virtuți simbolice, de *axis mundi*, care realizează comunicarea între lumi, favorizând trecerea de la viață la moarte.

Ieșirea din timpul profan și intrarea în cel sacru coincide cu jocul amnezic – anamneză și în cazul lui Gavrilesco, eroul nuvelei *La țigănci*, prins într-un labirint temporal care generează ezitarea permanentă a acestuia. Textul ilustrează posibilitatea ieșirii din timp într-o dialectică sacru-profan ce oferă posibilitatea integrării în eternitate prin tehnici de oprire a timpului în clipă. Recuperarea totalității originare, conștientizarea realității⁶ ca formă de manifestare a sacrului se realizează prin două formule care dovedesc fascinația Indiei asupra lui Mircea Eliade: „oprirea pe loc” și „moartea în viață”. Gavrilesco trece de-a lungul vieții prin câteva „încercări labirintice” care au drept scop inițierea lui. Nu atinge centrul „*hotărâsem să plecăm în Grecia afoarte curând după nuntă. Și atunci s-a întâmplat ceva. Dar ce Dumnezeu s-a întâmplat?*” și își ratează existența din multiple perspective: profesional, sentimental, moral, material. Ultima probă labirintică stă sub semnul „ghicitului”, adică al norocului sau intuiției. Dacă va „ghici țiganca”, Gavrilesco va atinge centrul labirintului care prefigurează moartea fizică. Ajuns „la țigănci”, se oprește pe loc și devine „un mort în viață”, deoarece încearcă să își asume, spiritual, libertatea – condiție *sine qua non* a ieșirii din sfera de condiționări ce e sinonimă cu temporalitatea. Sensul oricărei existențe umane este să iasă din irealitate și să dobândească realitatea, să depășească eroarea sau iluzia și să atingă adevărul, „mântuirea”. Amnezia îl eliberează de profanul, banalul, imediatul, cotidianul în care a trăit, iar prin anamneză recuperează „vârsta de aur” a vieții sale: „*În acea clipă se simți deodată fericit, parcă ar fi fost din nou tânăr, și toată lumea ar fi fost a lui, și Hildegard ar fi fost de asemenea a lui*”. Această „oprire pe loc” anticipează participarea la realitatea ultimă, absolută, o regresie dincolo de forme și o revenire la starea adamică. Cum se produce însă această recuperare a sacrului? Printr-un joc al hazardului, al întâmplării deoarece personajul nu reușește să se descurce singur pe cărările labirintului temporal, nu „ghicește țiganca”, deci ratează încă o dată atingerea centrului. Recuperarea trecutului prin anamneză și amintirea momentelor sacre ale vieții sale îl salvează și îi oferă un fir al Ariadnei care îl conduce către a unsprezecea ușă (sugestie a inițierii incomplete), unde se află Hildegard (Ariadna), alături de care va pătrunde într-o altă „încercare labirintică”.

Gavrilesco trăiește o dramă, proprie oricărei ființe care dorește să-și elibereze sufletul înainte de moarte. Conform filosofiei indiene, această dramă își are rădăcinile în ignoranță. „La țigănci” este deopotrivă un loc și un timp; spațiul în care pătrunde Gavrilesco suspendă timpul pentru că se produce sau e pe cale de a se produce revelația sacrului („*Iar a stat ceasul*”). Această oprire a clipei indică faptul că „la țigănci” echivalează cu centrul unui labirint deopotrivă temporal și spațial, centru care, odată atins, permite trecerea cu ușurință *dincolo*. Un *dincolo* ce își condiționează intrarea: cel care pătrunde în acest *dincolo* trebuie să fi urcat măcar câteva dintre treptele inițierii – renunțarea la memorie, la trecut, la atașarea de lucruri (partiturile uitate la Otilia Voitinovici nu mai sunt necesare, pentru că personajul va „urca” un alt „portativ” al existenței), atașarea de viața terestră în genere, concretizată narativ în setea personajului

⁶ Mircea Eliade, *Împotriva deznădejdii – Publicistica exilului*, București, Editura Humanitas, 1992, p. 117.

„Realitatea nu aparținea «immediatului»; imediatul era «profan», lipsit de substanță, trecător, iluzoriu. Realitatea se afla «dincolo», undeva în fața omului, și ea se dobânda anevoie [...]”.

(„*Mi-e teribil de sete, șopti*”), deși fata de la intrare îl avetizaze („*vezi, să nu bei prea multă cafea*”). Imposibilitatea detașării de terestru este sugerată și de permanenta dorință a personajului de a se întoarce în trecut, rătăcind prin labirintul memoriei („*Și-a adus aminte de ceva și s-a pierdut, s-a rătăcit în trecut*”, „*Acum iar se încurcă și n-o să mai știe cum să iasă*”). Rătăcirea în trecut îl împiedică să „ghicească țiganca”, să distingă esența de aparențe, să se elibereze și să treacă pragul *dincolo*.

Tehnica întineririi (regenerării) eroilor reprezintă o particularitate a labirintului temporal și o trăsătură a timpului sacru și în această nuvelă. Întinerirea este o dovadă a reversibilității timpului, dar și a unei clipe de viață netrăită în toată semnificația ei. Hildegard părea la fel de tânără, din pricină că dragostea ei n-a avut răgazul să se consume, dar și pentru că imaginea femeii iubite a rămas la stadiul de idealitate, pentru însuși Gavrilescu.

O altă ipostază a întineririi este ilustrată prin experiențele doctorului Tătaru, din *Les trois Grâces*. Acestea se bazează pe încifrarea în structura corpului și a vieții a unui sistem de regenerare existent în *illo tempore* și blocat printr-o amnezie, odată cu căderea omului în istorie. Proliferarea celulelor ce ar caracteriza neoplasmul ar fi fost la origine un proces de regenerare a corpului, a cărui memorie mitică s-a pierdut. Amnezia fenomenului originar a dus la o proliferare excesivă și anarhică a celulelor, medicul dorind să creeze un ser care să producă un proces de anamneză, de rememorare a instinctului prezent în orice organism.

O altă tehnică literară prin care scriitorul dezvăluie valențele labirintului temporal o constituie **paradoxul temporal**. Gavrilescu nu trăiește sentimentul că și-a părăsit de mult timp casa, fiind nedumerit la întoarcerea în lumea senzorialului când descoperă că au trecut doisprezece ani de la plecarea lui. Rătăcirea prin temporal (opt ani de la mutarea doamnei Voitinovici, cinci ani de la moartea lui Madame Trandafir, trei ani de punerea în circulație a bancnotei) evidențiază faptul că personajul nu a reușit să aibă revelația sacrului, condiție indispensabilă trecerii *dincolo*. Pentru că nu a reușit să „ghicească”, este silit să audă, să vadă și mai ales să dorească a înțelege ceea ce i se întâmplă. Ajuns din nou în atemporalul din grădina țigăncilor, este avertizat că e „târziu” și că „nu mai e nimeni” care să-i arate calea spre centru. Doar neamțoaica mai poate „juca” rolul Ariadnei, ajutându-l să iasă din labirint. Intrarea în pădure înseamnă o acceptare a existenței în afara timpului istoric. Pe Gavrilescu nu-l așteaptă moartea care îl palmuiește la intrarea în lumea reală, cum se întâmplă cu prințul din *Tinerețe fără bătrânețe și viață fără de moarte*, ci are parte de o **nuntă în cer**. În ordine mitică, timpul petrecut în bordeiul țigăncilor nu reprezintă moartea propriu-zisă a personajului, ci doar o inițiere, o pregătire trăită în preajma ei; cele trei fete evocă spațiul eternității din basmul amintit, iar proba mitică pe care trebuie s-o treacă este identificarea țigăncii. Ce s-ar fi întâmplat dacă trecea această probă? Ar fi dobândit dreptul la eternitate, s-ar fi eliberat din labirintul morții. I se oferă totuși a doua șansă, deoarece prin anamneză a reușit să-și amintească momentul sacru al vieții sale, ceea ce echivalează cu un *regressus ad utterum*.

Imaginea labirintului este corelată și cu experiențele legate de *memorie*. Într-o operă atât de evident obsedată de relația omului cu timpul, rătăcirea într-un timp al memoriei funcționează ori ca refuz al acceptării experienței sacre – ca în cazul lui Gavrilescu –, ori ca modalitate de salvare – ca în cazul lui Zaharia Fărâmbă. Omul se rătăcește în labirintul propriei memorii, devine prizonierul uitării, însă are în același timp libertatea de a sesiza diferențele dintre memorie și anamneză. Anamneza evidențiază originarul și poate conduce la adevărurile transpersonale (la Ideile pure, în sensul platonician).

Așadar, în nuvelele lui Mircea Eliade, pelegrinajul prin labirintul temporal dobândește sens atunci când este orientat spre aflarea adevărului, a înțelepciunii, a drumului spre centru. Iar victoria în acest labirint aparține celor care parcurg un itinerar spre cunoaștere, spre înțelegere, adică spre libertatea văzută drept centru al propriei ființe. Este o traiectorie ascendentă, de la ignoranță la iluminare, de la profan la sacru, de la devenirea inconsistentă a vieții la certitudinea realității absolute. Dar, înainte de a cunoaște salvarea, omul trebuie să

treacă printr-o serie de „încercări labirintice” care îi testează personalitatea și îi deschid drumul spre o zonă superioară a cunoașterii. Despărțirea de condiția profană nu reprezintă altceva decât o moarte urmată de renaștere, în care inițiatul, eliberat de Maya (iluzia realității obiective), dobândește o percepție diferită a timpului, privit nu ca fatalitate, ci ca o „poartă” spre sacru și spre sine. Dacă timpul cronologic este iluzoriu, atunci singura certitudine este durata interioară, subiectivă, trăirea personală a evenimentelor. Terapia împotriva timpului istoric, „teroare” asupra conștiinței, îmbracă forma evadării din el prin diferite tehnici. Eliberarea de sub tirania timpului se realizează prin conștientizare și prin dobândirea unui grad de libertate: „libertatea înseamnă înainte de toate autonomie, certitudinea că ești bine înfipt în realitate, în viață, iar nu în spectre sau dogme”⁷.

Prin urmare, Mircea Eliade manifestă o predilecție deosebită pentru construcțiile labirintice. În toate nuvelele sale fantastice se actualizează simbolul labirintului, atât la nivelul conflictului, cât și la nivelul construcției personajelor. Hierofanii, paradoxuri temporale, deghizări și irecognoscibilitate, mitul paradisiului și al tinereții veșnice, condiția umană proto- și postistorică, acestea ar fi cadrele în care se țes narațiunile eliadești unde viețuiesc personaje ce ilustrează acea atitudine ontologică a „căutării”. Tema salvării prin povestire, prin anamneză fabulatorie, respectiv a învingerii efectelor timpului și salvarea de trecerea lui implacabilă, sunt actualizate prin construcții narative labirintice, care rățesc personajul și, mai ales, cititorul, menținând echivocul narativ. Gustul acesta este recunoscut de Mircea Eliade în *Încercarea labirintului*, atunci când Claude-Henri Roquet îi vorbește despre „plăcerea sa malițioasă de a-l rățaci pe interlocutor”, despre „un dar aproape diabolic de a părăsi ascultătorul în mijlocul unor povestiri în care nu mai este în stare să deslușească adevărul de minciună, nici stânga de dreapta”: „Ține poate de o anumită pedagogie; nu trebuie să i se dea cititorului o «poveste» cu desăvârșire transparentă”⁸.

BIBLIOGRAPHY

Alui Gheorghe, Adrian, *Tinerețe fără bătrânețe și sentimentul tragic al timpului*, Piatra-Neamț, Editura Conta, 2004.

Benga Grația, *Traversarea cercului – Centralitate, inițiere, mit în opera lui Mircea Eliade*, Timișoara, Editura Hestia, 2006.

Eliade, Mircea, *Împotriva deznădejzii – Publicistica exilului*, București, Editura Humanitas, 1992.

Eliade, Mircea, *Încercarea labirintului – Convorbiri cu Claude-Henri Rocquet*, București, Editura Humanitas, 2007.

Eliade, Mircea, *Oceanografie*, București, Editura Humanitas, 2003.

Marino, Adrian, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1990.

Ruști, Doina, *Ieșirea din timpul individual în viziunea lui Mircea Eliade*, în „Viața românească”, București, 2001, iulie-august, nr. 7–8.

⁷ Mircea Eliade, *Oceanografie*, București, Editura Humanitas, 2003, p. 55.

⁸ Mircea Eliade, *Încercarea labirintului – Convorbiri cu Claude-Henri Rocquet*, București, Editura Humanitas, 2007, p. 53.